

УДК 78:371.036

ФОРМУВАННЯ МУЗИЧНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ШКОЛЯРІВ: ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Коваль О. В.

Стаття присвячена розгляду складної психолого-педагогічної проблеми – формуванню музичних здібностей школярів. Її складність пов'язана із необхідністю створення ефективних методів діагностики, які б можна було застосовувати в умовах реального навчального процесу, особливостями формування музичності в умовах колективного навчання, з урахуванням внутрішніх і зовнішніх чинників, що впливають на цей процес та нерівномірністю розвитку окремих компонентів музичності тощо.

З проблемного кола питань, що розробляються, вченими виокремлено ті, що стосуються природи музичних здібностей, їх структури, сутності самого процесу формування та його закономірностей, особливостей розвитку музичності як у дітей різного віку, так і належністю їх до різних соціальних груп.

Здібності розглядаються як одні з базових якостей психіки, що тісно пов'язані із загальною спрямованістю особистості. У статті аналізується кілька підходів учених до проблеми структурування музичних здібностей (Н. Ветлугіна, В. Остроменський, Б. Теплов та ін.) та зосереджена увага на аналізі структури музичності, запропонованої Б. Тепловим. Сьогодні переважна більшість учених вважає, що саме ця структура найповніше відображає досліджуваний феномен, а висновки зроблені Б. Тепловим, складають методологічну базу теорії музичності, дають відповіді на численні питання, що постають перед дослідниками і вчителями-практиками.

Ключові слова: задатки, музичні здібності, формування музичності, структура музичності, музична обдарованість.

Статья посвящена рассмотрению сложной психолого-педагогической проблемы – формированию музыкальных способностей школьников. Ее сложность связана с необходимостью создания эффективных методов диагностики, которые можно было бы применять в условиях реального учебного процесса, особенностями формирования музыкальности в условиях коллективного обучения, с учетом внутренних и внешних факторов, влияющих на этот процесс и неравномерностью развития отдельных компонентов музыкальности.

В статье анализируются несколько подходов ученых к проблеме структурирования музыкальных способностей (Н. Ветлугина, В. Остроменский, Б. Теплов и др.) и сосредоточено внимание на анализе структуры музыкальности, предложенной Б. Тепловым. Сегодня большинство ученых считает, что именно эта структура наиболее полно отражает исследуемый феномен, а выводы сделанные ученым, составляют методологическую базу теории музыкальности, дают ответы на многочисленные вопросы, стоящие перед исследователями и учителями-практиками.

Ключевые слова: задатки, музыкальные способности, формирование музыкальности, структура музыкальности, музыкальная одаренность.

The article is devoted to the complex psychological-pedagogical problem, the formation of musical abilities of schoolchildren. Its complexity is connected with the necessity of creating effective diagnostic methods that could be used in the real educational process, the peculiarities of the formation of musicality in the conditions of collective learning, taking into account the internal and external factors influencing this process, with the unevenness of the development of individual components of musicality etc.

From the problematic range of issues developed by scientists, the ones that are related to the nature of musical abilities, their structure, the essence of the very process of formation and its patterns, features of the development of musicality as children of all ages, and their belonging to different social groups are singled out.

Abilities are considered as one of the basic qualities of the psyche, which are closely

related to the general orientation of the individual. The article analyzes several approaches of scientists to the problem of structuring musical abilities (N. Vetlugina, V. Ostromensky, B. Teplov, etc.) and focuses on the analysis of the structure of musicality proposed by B. Teplov. Today, the overwhelming majority of scientists believe that it is this structure that most fully reflects the studied phenomenon, and the conclusions made by B. Teplov, constitute the methodological basis of the theory of musicality and give answers to the numerous questions posed by researchers and teachers-practitioners.

Key words: makings, musical abilities, formation of musicality, structure of musicality, musical giftedness.

Постановка проблеми. Проблема формування музичних здібностей школярів широка і багатогранна. Її наукова розробка природно впливає з тих вимог, які постають перед учителем музичного мистецтва і безпосередньо впливає на теорію і практику музичної освіти. Наукові дискусії точаться навколо питань, що стосуються природи музичних здібностей, структури, сутності процесу формування та його закономірностей. Методологія педагогіки музичності як система знань, способів отримання цих знань, підходів до дослідження музичних здібностей постійно розвивається, а це, безпосередньо, впливає на практику мистецької освіти. Сьогодні вчитель загальноосвітньої школи вже має в своєму арсеналі методики, які дозволяють йому ефективно формувати здібності, однак вони не можуть повною мірою забезпечити постійно зростаючі вимоги до рівня підготовки школярів. Відтак перед вченими постає завдання подальшого дослідження такого складного феномену як музичні здібності.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Проблемі формування і розвитку музичних здібностей присвячена значна кількість досліджень. Філософи розглядали її у площині загальних закономірностей перетворюючої діяльності людини (А. Арсен'єв, А. Буров, М. Каган, А. Лосєв та ін.). Соціологи вивчали питання зумовленості музичних здібностей належністю до певних соціальних груп (А. Сохор, Р. Тельчарова, В. Цукерман, І. Юдкін та ін.). У психолого-педагогічному аспекті вивчаються музично-слухові, музично-естетичні здібності та здібності до музичної діяльності. Розглядаються питання природи, структури здібностей, методологічні основи розвитку музичності, особливостей її формування у дітей різного віку (Л. Виготський, Н. Ветлугіна, Е. Голубєва, О. Гусєва, Н. Лейтес, С. Науменко, В. Остроменський, С. Садовенко, К. Тарасова, Б. Теплов та ін.).

Метою статті є розкриття найважливіших методологічних положень, що стосуються природи музичних здібностей та їх розвитку, що дає можливість до більш широкого узагальнення та розуміння сутності процесу формування музичності у школярів.

Виклад основного матеріалу. В умовах реформування освіти сучасна школа потребує нових теоретичних розробок, ефективних методик навчання й виховання дітей, розв'язання різноманітних художньо-педагогічних завдань, чільне місце серед яких посідає проблема формування музичних здібностей.

Відомо, що здібності – це індивідуально-психологічні властивості особистості, які є умовою успішного виконання певної продуктивної діяльності. Здібності виявляються у процесі оволодіння цією діяльністю у тому, наскільки індивід за інших рівних умов швидко й ґрунтовно опановує способами її організації і виконання [10, с. 381]. Водночас учені підкреслюють, що визначення здібностей як властивостей або якостей, що роблять людину здатною до успішного виконання певних видів діяльності, не несе в собі психологічного навантаження, оскільки це визначення надто загальне.

У свою чергу, здібності поділяються на види за змістом та характером конкретної діяльності. Розрізняють загальні здібності (здатність до широкого спектру різноманітної діяльності) та спеціальні (що мають спеціалізований характер). Вони тісно пов'язані із загальною спрямованістю особистості, з тим, наскільки стійкою є схильність людини до певної діяльності.

Здібності є однією з базових якостей психіки, яку вчені розглядають у трьох аспектах: як якість високоорганізованої матерії, тобто мозку, що дозволяє відобразити об'єктивний світ; як суб'єктивний образ об'єктивного світу; як переживання.

Окремі здібності мають складну структуру, що відображає системну організацію мозку, міжфункціональні зв'язки та діяльнісний характер психічних функцій. На думку Л. Виготського, кожна наша здібність функціонує в такому складному цілому, що взята сама по собі, не дає їй приблизного уявлення про дійсні можливості її дії [3, с. 230]. Розгляд музичних здібностей у сукупності всіх її компонентів, має важливе методологічне значення для розуміння природи цього складного явища.

Теоретично важливим є висновок про те, що розвиток здібностей здійснюється по спіралі: реалізація можливості, яку надає здібність одного рівня, відкриває нові можливості для подальшого розвитку здібностей вищого рівня [11, с. 226].

Здібності людини – це внутрішні умови її розвитку, які, як і інші внутрішні умови, формуються під впливом зовнішніх – у процесі взаємодії людини і зовнішнього середовища. Але, як підкреслював Н. Лейтес, здібності не можуть бути просто привнесені ззовні: вони завжди несуть на собі відбиток індивідуальності [5, с. 5–6]. У контексті формування та розвитку музичних здібностей школярів ця думка набуває методологічного значення й розширює уявлення про природу музичності. "По суті здібність – зазначає Т. Артем'єва, – входить до системи властивих даних особистості якостей і є виявом її індивідуальності" [1, с. 48]. Відірваність від цих вихідних людських якостей та законів їх формування виключає можливість наукового пояснення розвитку здібностей та веде до містифікації уявлень про них [11, с. 226–227]. Скажімо, ніяк не можна пояснити і зрозуміти розвиток здібностей великого музиканта, не виходячи із закономірностей слухового сприймання.

Така складна будова здібностей зумовлює труднощі суджень про них. І хоча про здібності звичайно судять за їх продуктивністю, однак ця продуктивність не визначає внутрішні можливості особистості.

Правильне вирішення питань щодо здібностей та їх розвитку має своєю умовою розв'язання проблеми їх детермінації. Це положення може бути узагальнене: для того щоб впливати на різні явища, потрібно передусім знати, чим вони детермінуються. Тому проблема біологічної та соціальної детермінації здібностей має важливе світоглядне, методологічне значення. На думку вчених, здібності індивіда формуються та розвиваються в процесі його життя за конкретних соціальних умов, а передумови здібностей, або задатки, зумовлені генетично (Т. Артем'єва, Д. Беляєв, А. Брушлинський, Є. Голубєва, Д. Дубровський, Г. Костюк, Б. Ломов, С. Науменко, К. Платонов, С. Рубінштейн, П. Федосєєв та ін.).

С. Рубінштейн критикував погляди, згідно яких розвиток психіки людини визначається лише зовнішньою детермінацією. Зокрема, говорячи про здібності людини, він зазначав, що вони є не лише продуктом навчання, засвоєння, ефектом виключно зовнішньої зумовленості, але певною мірою входять до складу вихідних умов навчання. При формуванні здібностей має йтися не про однобічний вплив на людину, а про взаємозалежність людини та предметного світу [11, с. 7].

Формування здібностей кожної людини можливе за наявності спадкових задатків. На базі різних за структурою задатків можуть формуватися схожі здібності, і навпаки, на базі схожих задатків – різні здібності. Однак слушним може бути питання: а чи правильним є твердження про те, що розвиток здібностей визначається лише соціальними умовами? Методологічно важливим є висновок про те, що спадковість детермінує можливості психіки, а виховання та навчання (у тому числі й самовиховання) – їх реалізацію тією чи іншою мірою [4, с. 29].

Виявлено, що для кожної людини характерні більш виражені задатки стосовно одних здібностей і менш виражені – стосовно інших. Прямих способів вимірювання задатків ще не створено, однак про їх наявність можна судити за вираженою схильністю до певної діяльності. Це слід особливо враховувати при діагностиці здібностей, оскільки різні люди виявляють схильність до різних видів діяльності і це дозволяє припустити, що кожній людині властиве своєрідне поєднання задатків.

На жаль, механізми перетворення задатків у здібності досліджені поки що недостатньо. Різні здібності потребують для свого формування різних зовнішніх умов та впливів. Методологічно важливим для мистецької педагогіки є розуміння

того, що формування одних здібностей потребує лише тренування, інших – вправ, які включають зворотний зв'язок, третіх – навчання, яке ґрунтується на встановленні зв'язків між тим, що засвоюється, з уже засвоєним у процесі вправ та тренувань. Очевидно, найперше виявляються сенсорні здібності, які набувають вираження вже невдовзі після народження. Інші здібності виявляються не так швидко.

Н. Лейтес зазначав, що "... здібності завжди виступають у єдності із набутими знаннями та вміннями. Однак вони не зводяться до отриманої підготовки: відмінності за здібностями виявляються в неоднаковості зусиль, які потрібні для набуття відповідних знань та вмінь, у різному рівні їх засвоєння, особливостях використання знань та вмінь" [5, с. 5].

У процесі музичної, літературної та інших діяльностей формується стійка схильність до музики, літератури тощо, яка стає основною ланкою складної функціональної системи, що є мозковим центром здібностей.

На основі спеціальних досліджень психологи виділили так звані сенситивні періоди, тобто оптимальні строки становлення здібностей, згідно з якими кожна з них ефективно формується у певному віці людини. Вони визначаються вибірковою чуттєвістю людини до конкретних видів впливу, пов'язаною з психічними функціями, що знаходяться у процесі визрівання, становлення періоду, коли ті чи інші впливи відіграють велику роль у розвитку психічних функцій [9, с. 304]. Отже, з початком сенситивного періоду дитина стає схильною (саме в дану пору життя, а не в яку-небудь іншу) до розвитку в тих чи інших напрямках. Роки вікового дозрівання – це певна послідовність сенситивних періодів [8, с. 16]. Якщо в ці періоди з будь-якої причини дитина опиняється в ситуації мовної та діяльнісної ізоляції, то можливості формування відповідних здібностей втрачаються повністю чи частково. Тому проблема співвідношення здібностей і віку посідає в теорії здібностей особливе місце.

Відтак одним з найважливіших завдань педагогіки є виявлення сенситивних можливостей психічного розвитку в кожному віковому періоді, розвитку мотивів і потреб людини, довірливої поведінки, вдосконалення творчих можливостей дитини, становлення загальних та спеціальних здібностей тощо. Ця думка має важливе методологічне значення, оскільки врахування вікових особливостей дітей може істотно вплинути на методику формування музичних здібностей. Зрозуміло, що в означених проблемах можна виокремити більш часткові питання, але все ж, будучи однією із центральних складових проблем музичного виховання, розвиток здібностей дітей відіграє особливу роль.

У сучасній науці існує два основні погляди на природу музичних здібностей: як на вроджену властивість, що не підлягає формуванню і як на властивість, що формується на основі вроджених задатків, однак вони так чи інакше базуються на теорії музичних здібностей, що була запропонована ще у 1947 році Б. Тепловим.

Головним показником музичності Б. Теплов вважав емоційний відгук на музику, а до головних здібностей відніс ті, що пов'язані зі сприйняттям та відтворенням звуковисотного та ритмічного руху – музичний слух (як звуковисотний) та чуття ритму. При цьому до музичного слуху вчений відніс два компоненти – перцептивний, пов'язаний зі сприйняттям мелодичного руху (ладове чуття) та репродуктивний (здатність до слухової уяви мелодії).

Б. Теплов не розглядав загальні здібності музично-естетичного сприймання, виконавства й творчості. Водночас він відносив естетичні здібності до загальних або генералізованих (за С. Рубінштейном), оскільки вони властиві різною мірою всім людям і виявляються в усіх сферах людської діяльності. Цим вони відрізняються від спеціальних, у тому числі й художніх. Але стосовно шкільного віку доцільно говорити саме про художньо-естетичні здібності, вказуючи цим на особливий рівень розвитку цих здібностей, на мистецтво, як переважну в цьому віці сферу їх застосування. Принципова можливість формування естетичних здібностей зумовлена тим, що вони не є вродженими якостями і розвиваються в естетичній діяльності.

При аналізі структури музичності Б. Теплов пропонував виділити дві взаємопов'язані її сторони – емоційну та слухову. Цей поділ, звичайно, умовний, оскільки взяті самі по собі, окремо одна від другої, вони втрачають сенс. Психолог також виділяв три основні музичні здібності: *ладове чуття*, тобто здатність

емоційно розрізняти ладові функції звуків мелодії або відчувати емоційну виразність звукового руху; *музично-слухові уявлення*, тобто здатність довільно користуватися слуховими уявленнями, які відображають звуковисотний рух; *музично-ритмічне чуття*, тобто здатність активно (рухово) переживати музику, відчувати емоційну виразність музичного ритму і точно відтворювати його. При цьому здібність емоційно відгукуватися на музику, переживати її як вираження деякого змісту складає, за Б. Тепловим, центр музичності.

Важливим з психологічної і особливо з педагогічної точок зору є висновки Б. Теплова щодо необхідності *якісного, а не кількісного підходу до структури музичності, можливої нерівномірності розвитку її компонентів у людини, компенсації одних здібностей іншими*. Ці висновки є основоположними в розробці методики формування музичності. Вчений також відзначав, що здібності, які складають музичність, можна умовно поділити на дві групи: спеціальні музичні й музично-естетичні здібності.

Єдність цих здібностей утворює той комплекс музичної схильності, який Б. Теплов називає *музичною обдарованістю*, тобто те якісно своєрідне поєднання здібностей, від якого залежить можливість успішного заняття музичною діяльністю [12, с. 42]. Учений виділив категорію музичної обдарованості, яка включає в себе як загальні особливості, властиві багатьом видам діяльності, так і спеціальні, необхідні для заняття саме музичною діяльністю [12, с. 32]. До загальних особливостей обдарованості Б. Теплов відніс багатство та стійкість творчої уяви, різноманітність зорових образів, вольові та інші якості людини [12, с. 33–34].

Одне із досягнень Б. Теплова полягає у з'ясуванні неподільності безпосередньо музично-слухових і музично-естетичних здібностей. Розчленувати їх можна тільки умовно, у процесі наукового аналізу [7, с. 41]. Таке розуміння синкретичності моделі музично-сенсорних і музично-естетичних здібностей ми вважаємо принциповим, оскільки воно методологічно забезпечує розробку педагогічної концепції розвитку музичних здібностей дітей.

Подальший розвиток ідей Б. Теплова знаходимо у працях його послідовників, зокрема, у дослідженнях відомих учених Н. Ветлугіної, О. Ковальова, Н. Лейтеса, В. М'ясищева, Є. Назайкінського, С. Науменко. Так, Н. Ветлугіна у структурі музичності виділяє більш загальні музично-естетичні здібності й спеціальні, додаючи, що для перших характерне естетичне начало, яке виявляється під час сприймання, відтворення, уявлення й творчості, у динаміці різноманітних почуттів, творчій уяві, виникненні оцінного ставлення. До спеціальних – відносяться музичні здібності, які полягають у пізнаванні, розрізненні, зіставленні, відтворенні, тобто в дійово-наочній орієнтації у звуковисотних, ритмічних, тембрових і динамічних співвідношеннях [2, с. 104–105].

З такою ж структурою погоджується і В. Остроменський, підкреслюючи, що для ефективної музичної діяльності людини необхідний також паралельний з музично-слуховими здібностями розвиток музично-естетичних, які виходять за межі музичної діяльності, але водночас безпосередньо з нею пов'язані [6, с. 19]. Автор припускає, що у процесі музичного розвитку з емоційного і слухового компонентів музичних здібностей розвиваються більш складні музично-слухові та музично-естетичні здібності. З одного боку, здібності розвиваються на основі означених компонентів, а з іншого – самі стають їх основою.

Отже, виділяючи найбільш типові відмінності у структурі музичності школярів, не можна забувати про взаємозалежність у розвитку безпосередніх музично-слухових і естетичних здібностей. Методологічно важливим є підхід Н. Ветлугіної та О. Кенеман, які, характеризуючи музичність, розглядають і ті здібності, наявність яких необхідна дитині для виконання конкретної діяльності – слухання, виконання, творчості. Такими здібностями, на їх думку, є: здібність цілісного сприймання музики (уважне слухання і співпереживання художнього образу в його розвитку) та диференційованого (розрізнення засобів музичної виразності); виконавські здібності (чистота співацьких інтонацій; узгодженість рухів при грі на дитячих музичних інструментах); здібності, що виявляються в творчій уяві при сприйманні музики, в пісенних, музично-ігрових, танцювальних імпровізаціях.

Звичайно, будь-яка музична діяльність неможлива без розвитку тих чи інших музично-слухових та музично-естетичних здібностей. Різноманітні види музичної діяльності, якими діти займаються на уроці музики, передбачають розвиток і власне здібностей до саме цих видів музичної діяльності, які в узагальненому вигляді поділяються на здібності сприймання, виконавські та творчі здібності.

Аналіз наукових праць вчених дає можливість зробити такі узагальнення:

- здібності знаходять місце в структурі психіки як якості мозку відобразити об'єктивний світ, каналізуючи ці якості по конкретних психічних функціях. Операційні механізми засвоюються індивідом у процесі виховання і навчання, у загальній соціалізації, де виховання й навчання постають головним чинником розвитку здібностей. Вони не можуть бути привнесені ззовні, а завжди несуть у собі відбиток індивідуальності; зовнішні впливи обов'язково переломлюються через її внутрішні умови, а також певною мірою входять до складу вихідних умов навчання, створюючи якісну своєрідність – індивідуальний профіль обдарованості;

- у співвідношенні спадковості й виховання спадковість детермінує можливості психіки, а виховання та навчання – їх реалізацію;

- взаємозв'язок зовнішніх і внутрішніх умов розвитку здібностей є відправним пунктом психолого-педагогічної теорії музичності;

- в основі музичних здібностей лежать задатки, які є поєднанням вроджених утворень правої та лівої мозкових півкуль. Музичні задатки є якісною властивістю психічних функцій (перцептивної, психомоторної, емоційної тощо), становлять частину природної організації індивіда і розвиваються в процесі його життя в конкретних соціальних умовах;

- музично-слухові здібності характеризуються складними просторово-часовими відношеннями, пов'язаними з роллю рухів у сприйманні простору й часу, пластичності кінестезії. Складна акустична просторово-часова організація музичного звучання визначає, в свою чергу, їх структурну наповненість, яка окрім ладового, музично-ритмічного чуття, музично-слухових уявлень, включає звукообразність сприймання й уяви, відчуття тембру, цілісність сприймання, музичну пам'ять тощо;

- музично-естетичні здібності своїми функціями виходять за межі музичної діяльності, але безпосередньо з нею пов'язані. Разом з музично-слуховими здібностями вони складають єдиний синкретичний комплекс музичності, поділ якого може бути лише умовним;

- залежно від конкретної музичної діяльності, якою займається дитина (сприймання, виконання, творчість), їй необхідні й інші музичні здібності (цілісного й диференційованого сприймання, чистоти співацьких інтонацій, якості звукоутворення у співі, пластичності моторного апарату, творчих уявлень, здібностей до творчості тощо). Формування означених здібностей повинно здійснюватися у нерозривній єдності з музично-слуховими та музично-естетичними здібностями;

- музичність розвивається в онтогенезі як система загальних та спеціальних здібностей, що тісно взаємодіють між собою;

- нерівномірність розвитку окремих компонентів музичності і компенсація одних здібностей іншими створює відповідні педагогічні проблеми, розв'язання яких потребує діагностики та постійної кореляції музично-виховного процесу.

Означені положення складають загальну методологічну основу педагогіки музичних здібностей, відображають сучасні уявлення про таке складне явище як музичність і є теоретичною базою для удосконалення процесу формування й розвитку музичних здібностей у школярів.

Література

1. Артемьева Т. И. Проблема способностей: личностный аспект / Т. И. Артемьева // Психол. журнал. – 1984. – Т. 5, № 3. – С. 46–55.
2. Ветлугіна Н. О. Музичний розвиток дитини / Н. О. Ветлугіна. – К. : Муз. Україна, 1978. – 256 с.
3. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский ; под ред. В. Давыдова. – М. : Педагогика, 1991. – 479 с.
4. Губанов Н. И. Биологическая и социальная детерминация способностей / Н. И. Губанов, Г. И. Царегородцев // Философские науки. – 1988. – № 2. – С. 23–35.

5. Лейтес Н. С. Способность и одаренность в детские годы / Н. С. Лейтес. – М. : Знание, 1984. – № 4. – 78 с. – Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Педагогика и психология".
6. Остроменский В. Д. Восприятие музыки как педагогическая проблема / В. Д. Остроменский. – К. : Муз. Украина, 1975. – 199 с.
7. Остроменский В. Д. Формирование музыкального познания / В. Д. Остроменский. – Кишинев : Штиинца, 1988. – 158 с.
8. Психологический словарь / под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др. – М. : Педагогика, 1983. – 442 с.
9. Психология одаренности детей и подростков / под ред. Н. С. Лейтеса. – М. : Издательский центр "Академия", 1996. – 416 с.
10. Психология : словарь / под ред. А. В. Петровского, Г. М. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
11. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1976. – 416 с.
12. Теплов Б. М. Психология музыкальных способностей / Б. М. Теплов / Б. М. Теплов // Избр. труды : в 2 т. – М. : Педагогика, 1985. Т. 1. – 1985. – С. 42–222.